

A Fiqhi Analysis of the Criteria for Recognizing Lesser-Known Religions as Ahl al-Kitab in Islamic Sources with Emphasis on View of Martyr Ayatollah Khamenei

Hossein Karati Khorgou *

Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Shahid Beheshti Campus, Farhangian University, Hormozgan, Iran

Mehdi Meghdadi Davoudi

Graduate of the Qom Seminary and Researcher, Ahl al-Bayt (A.S.) Educational and Research Complex, Qom, Iran

Received : November 26, 2025, **Revised :** April 22, 2026, **Accepted :** May 28, 2026

DOI: [10.22034/rjfis.2026.545908.1200](https://doi.org/10.22034/rjfis.2026.545908.1200)

Abstract

Classical Islamic Fiqh (jurisprudence) has traditionally recognized Judaism and Christianity as religious communities falling within the category of Ahl al-Kitab (People of the Book), thereby granting them the right to reside under the protection of an Islamic government. This article examines the jurisprudential foundations for identifying the People of the Book and argues that the category of recognized religious minorities is not necessarily confined to these two faiths. It seeks to answer the following question: according to the views of Muslim jurists and Martyr Ayatollah Khamenei, on what legal principles and evidentiary bases is the recognition and classification of religious minorities founded, and how should these principles be understood? Employing a descriptive-analytical methodology, the study examines the opinions of leading Muslim jurists alongside relevant Quranic verses and Hadith traditions. It concludes that Jews, Christians, and Zoroastrians are unequivocally regarded as People of the Book and, as such, are entitled to live under the protection of an Islamic government. Through peaceful coexistence and under the dhimmah (a non-Muslim who is under a covenant of protection) covenant, including the payment of jizyah (a type of taxation levied on non-Muslim subjects of a state governed by Islamic law), they are guaranteed a range of recognized civil and social rights. The study further demonstrates that, in the view of Martyr Ayatollah Khamenei, the legal category of People of the Book is not exhaustively limited to these three religious communities. The Sabians (a religious group mentioned three times in the Quran) may likewise be recognized as a protected religious minority, and any other religion possessing an authentic divinely revealed scripture should be accorded the same legal status. According to this view, the decisive criterion for classification as Ahl al-Kitab is the demonstrable existence of a revealed divine scripture,

Keywords: People of the Book, Ahl al-Kitab, Sabians, Zoroastrians, religious minorities, Ayatollah Khamenei.

* Email: hossein.karati@cfu.ac.ir (Corresponding Author)

Extended Abstract Introduction

1. Introduction

Minorities may be classified according to a variety of criteria, including ethnicity, language, race, culture, military status, and religion. A religious minority generally refers to a community whose religious beliefs differ from those of the majority population within a particular society. In Islamic law, followers of revealed religions who reside within the territory of an Islamic state and accept its authority under the *dhimma* covenant are recognized as religious minorities or *Ahl al-Dhimma*.

A longstanding jurisprudential question concerns the scope of the designation *Ahl al-Kitāb* (*People of the Book*). Why have Judaism and Christianity traditionally been recognized as protected religious communities, whereas other revealed, or purportedly revealed, religions have often been excluded from this category? On what Fiqhi basis has this distinction been established?

This article addresses these questions by examining the legal foundations governing the identification of *People of the Book* within *Imāmi* jurisprudence. It critically evaluates the scriptural and juristic evidence concerning whether the category is exhaustive or whether it may legitimately encompass other religious traditions.

A review of the existing literature reveals no comprehensive study devoted specifically to the jurisprudential criteria for identifying religious minorities with particular reference to the legal thought of Martyr Ayatollah Khamenei. Previous scholarship has largely focused on the rights and legal status of recognized religious minorities rather than on the doctrinal principles governing their recognition. Representative studies include research on the political rights of religious minorities in Islamic law and the legal system of the Islamic Republic of Iran, jurisprudential analyses of family law involving religious minorities, the right to life under Islamic governance, and the legal status of constructing and maintaining places of worship for non-Muslim communities.

The present study seeks to fill this gap by examining the jurisprudential criteria for recognizing *People of the Book* through an analysis of the primary sources of Islamic law. Such an inquiry has significant implications not only for Islamic jurisprudence but also for contemporary questions concerning citizenship, religious pluralism, and the legal relationship between non-Muslim communities and Islamic governance. Particular attention is devoted to the jurisprudential approach of Martyr Ayatollah Khamenei, whose interpretation represents a distinctive and innovative reading of the classical sources, supported by both textual and rational arguments.

The central hypothesis of this article is that although Jewish and Christian communities have consistently been recognized in classical Islamic jurisprudence as *People of the Book*, the legal principles underlying that recognition do not justify restricting the category exclusively to those two religions. The study therefore asks: according to *Imāmi* jurists in general, and Martyr Ayatollah Khamenei in particular, what are the jurisprudential criteria for recognizing religious minorities as *People of the Book*, and upon what legal evidence are those criteria founded?

2. Methodology

This study adopts a descriptive-analytical approach based on documentary and library research. It examines the relevant Quranic verses, Prophetic and Imamic Hadiths, classical and contemporary juristic opinions, and the legal reasoning employed by *Imāmi* jurists in determining the scope of the concept of *Ahl al-Kitāb*. Particular attention is given to the jurisprudential methodology advanced by Martyr Ayatollah Khamenei and its relationship to both classical and contemporary legal scholarship.

3. Results and Discussion

The findings indicate that the Quranic, hadith, and juristic evidence collectively supports an interpretive framework that extends the concept of *People of the Book* beyond its traditionally accepted scope. The decisive legal criterion is not the historical identity or name of a religious community but rather the existence of a divinely revealed scripture attributed to a prophet.

Regarding Zoroastrianism, *Imāmi* jurists have reached an overwhelming consensus that Zoroastrians qualify as *People of the Book*. This conclusion is supported by several independent lines of evidence. First, numerous transmitted reports collectively establish the ruling with sufficient authority to overcome weaknesses in individual chains of transmission. Second, two narrations possessing reliable chains explicitly recognize the scriptural status of Zoroastrians. Third, the authenticated narration of *Zurārah ibn A'yan* negates any implication that the category of *People of the Book* is limited exclusively to the communities mentioned in certain isolated reports. Finally, a Prophetic narration transmitted by *al-Wasī'i* explains that the legal justification for imposing *jizyah* is the existence of both a divinely appointed prophet and a revealed scripture, thereby establishing a general principle that is not confined to the Torah and the Gospel.

The case of the Sabians presents a more complex jurisprudential question. Although one weak narration attributed to *al-Mufaddal Ibn Umar al-Ja'fi* describes the Sabians as lacking both a prophet and a revealed scripture, this report is outweighed by the Quranic evidence. Three Quranic passages (2:62, 5:69, and 22:17) consistently mention the Sabians alongside Jews, Christians, and Zoroastrians, suggesting that they occupy a comparable legal position. Consequently, a substantial number of contemporary *Imāmi* scholars, including Allamah Tabataba'i, Ayatollah Makarem Shirazi, Ayatollah Montazeri, and Martyr Ayatollah Khamenei, conclude that the Sabians should likewise be regarded as *People of the Book*.

Within this interpretive framework, Martyr Ayatollah Khamenei's Fiqhi approach rests upon three principal propositions. First, he argues that the Quranic expression *al-Kitāb* should be understood in its general sense, encompassing every authentic divine scripture revealed to a prophet rather than being restricted to the Torah and the Gospel. Second, he accepts the rational jurisprudential principle that the self-identification of a religious community concerning its own beliefs and scriptural heritage should be accepted unless clear evidence from the Shariah establishes otherwise. Third, he relies on the extant Sabian scripture, the *Ginza Rabba* (*Kanzā Rabba*), whose monotheistic teachings and traditional attribution to the Prophet John (Yaḥyā) provide substantial evidence that Sabianism possesses the essential characteristics of a revealed religion.

Together, these principles establish a broader jurisprudential framework for determining who qualifies as *People of the Book*, one that is grounded in the existence of authentic divine revelation rather than in adherence to a predetermined list of historically recognized religions.

4. Conclusion

This study concludes that the cumulative weight of the Quranic evidence, Prophetic and Imamic Hadiths, and *Imāmi* juristic opinions unequivocally establishes that Jews, Christians, and Zoroastrians are to be regarded as *People of the Book*. Accordingly, they are entitled to reside under the protection of an Islamic government and, through the *dhimmah* covenant and the payment of *jizyah*, enjoy legally recognized civil and social rights. The jurisprudential analysis developed by Martyr Ayatollah Khamenei, however, demonstrates that this legal category is not exhaustively limited to these three religious communities. Rather, the Sabians likewise satisfy the relevant jurisprudential criteria and

therefore qualify as protected religious minorities. More broadly, any religious community that can establish the existence of an authentic divinely revealed scripture should be recognized as falling within the legal category of *Ahl al-Kitāb*. According to his view, the sole criterion for classifying a religion as *Ahl al-Kitāb* is the existence of a divinely revealed scripture, regardless of whether this determination is made during the presence of the Infallible Imams or in the period of the Occultation (ghaybah).

Keywords: People of the Book, Ahl al-Kitab, Sabians, Zoroastrians, religious minorities, Ayatollah Khamenei.

تحلیل فقهی ملاک‌های صدق عنوان «اهل کتاب» بر ادیان غیر مشهور در متون اسلامی با تأکید بر دیدگاه آیت‌الله العظمی شهید خامنه‌ای (قدس سره)

| حسین کرتی خورگو^{۱*} | | مهدی مقدادی داودی^۲

DOI: [10.22034/rjfs.2026.545908.1200](https://doi.org/10.22034/rjfs.2026.545908.1200)

چکیده

در متون فقهی، پیروان یهودیت و مسیحیت به‌طور قطعی از مصادیق اقلیت‌های دینی شناخته شده‌اند و می‌توانند در قلمرو حکومت اسلامی زندگی کنند. نوشتار حاضر می‌کوشد با بررسی مبانی و ادله فقهی شناسایی اهل کتاب، نشان دهد که اقلیت‌های دینی به این دو گروه منحصر نیستند. بر این اساس، پرسش اصلی پژوهش آن است که در دیدگاه فقها و آیت‌الله خامنه‌ای (ره)، شناسایی و دسته‌بندی اقلیت‌های دینی بر چه اصول و ادله‌ای استوار است و این اصول چگونه تبیین می‌شوند؟ این مقاله با روش توصیفی - تحلیلی و با بررسی دیدگاه‌های فقها و دلالت آیات و روایات، به این نتیجه رسیده است که یهودیان، مسیحیان و زرتشتیان به‌طور قطع از اهل کتاب به شمار می‌آیند و می‌توانند در پناه حکومت اسلامی، با رعایت شرایط زندگی مسالمت‌آمیز، انعقاد قرارداد دمه و پرداخت جزیه، از حقوق اجتماعی برخوردار شوند. باین حال، از دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای (ره)، اهل کتاب به این سه گروه منحصر نیستند و صابنان نیز می‌توانند در شمار اقلیت‌های دینی قرار گیرند. افزون بر این، پیروان هر دین دیگری که برخورداری آنان از کتاب آسمانی اثبات شود، مشمول احکام اهل کتاب خواهند بود؛ زیرا ملاک اصلی در صدق عنوان «اهل کتاب»، برخورداری از کتاب آسمانی است؛ خواه این امر در عصر حضور معصومان (ع) اثبات شده باشد و خواه در دوران غیبت. **واژگان کلیدی:** اهل کتاب، صابنان، زرتشت، اقلیت‌های دینی، آیت‌الله خامنه‌ای (ره).

۱. استادیار گروه معارف اسلامی پردیس شهید بهشتی دانشگاه فرهنگیان، هرمزگان، ایران.

* Email: hoossein.karati@cfu.ac.ir

۲. دانش‌آموخته حوزه علمیه قم و پژوهشگر مجتمع آموزشی - پژوهشی ائمه اطهار (ع).

Email: mehdimeghdadi69@gmail.com

دسترسی به مقالات فصلنامه علمی پژوهش‌نامه فقه و علوم اسلامی (open access) است.

فصلنامه علمی پژوهش‌نامه فقه و علوم اسلامی تحت مجوز بین‌المللی CC BY 4.0 می‌باشد.

مسئولیت مقاله از نظر محتوای علمی و نظرات مطرح‌شده در متن آن، به‌عهده نویسندگان و یا نویسنده مسئول مقاله می‌باشد و مورد تأیید/عدم تأیید صاحب امتیاز

فصلنامه علمی پژوهش‌نامه فقه و علوم اسلامی نمی‌باشد.

مقدمه

اقلیت از جهت‌های مختلف قابل طرح هستند؛ همانند اقلیت‌های نظامی، اقلیت‌های فرهنگی، اقلیت‌های نژادی، اقلیت‌های زبانی، اقلیت‌های قومی، اقلیت‌های دینی و غیره. اقلیت‌های دینی به افرادی گفته می‌شود که از نظر دین نسبت به جمعیت اصلی یک جامعه هدف در اقلیت باشند و دین‌شان با دین اصلی آن جامعه، متفاوت باشند (فریدی، ۱۳۸۸: ۱۰۷-۱۲۸). اهل کتابی که در قلمرو اسلام زندگی کنند و مطابق قرارداد «ذمه» از حکومت اسلامی تبعیت نمایند، «اقلیت‌های دینی» یا «اهل ذمه» نامیده می‌شوند (اخوان، ۱۳۹۵: ۴۷-۷۰).

نکته مهم در موضوع‌شناسی اهل کتاب آن است که چرا تنها یهودیان و مسیحیان در شمار اقلیت‌های دینی قرار گرفته‌اند و سایر ادیان الهی یا غیرالهی بر چه اساسی از این تعریف خارج شده‌اند. از این رو، نوشتار حاضر به موضوع‌شناسی اقلیت‌های دینی در فقه امامیه پرداخته است و با بررسی کلی ادله و مبانی مرتبط، ادعای حصر یا عدم حصر اهل کتاب را ارزیابی می‌کند. برای دستیابی به این هدف، پژوهش با روش تحلیلی - اجتهادی و با بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای، مباحث را در سه بخش ارائه می‌کند: در بخش نخست آیات، در بخش دوم روایات و در بخش سوم دیدگاه‌های فقها درباره مصادیق اقلیت‌های دینی بررسی و تبیین می‌شود.

درباره موضوع‌شناسی فقهی اقلیت‌های دینی با تأکید بر دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای (ره)، پژوهش مستقلی یافت نشد. آثار و مقالاتی که به موضوع این پژوهش نزدیک‌اند، عمدتاً به بررسی حقوق و احکام اقلیت‌های دینی پرداخته‌اند که از جمله می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱. حقوق سیاسی اقلیت‌های دینی در شریعت اسلام و جمهوری اسلام ایران؛ فروزنده، علی، سماواتی، عباس، عارف‌نیا، طیبیه؛ جامعه‌شناسی سیاسی ایران، آذر ۱۴۰۱، شماره ۲۵.
۲. بررسی فقهی و رویه حقوقی طلاق اقلیت‌های دینی - مذهبی مقیم کشور با تکیه بر آرای محاکم؛ شیخ‌نیا، معصومه، ابافت، رسول؛ مطالعات فقهی و فلسفی، پاییز ۱۴۰۱، شماره ۵۱.
۳. حق حیات و زندگی اقلیت‌های دینی در حکومت اسلامی، عامری، احمد؛ حقوق و فقه، زمستان ۱۳۹۹، شماره ۱۳.
۴. احداث، نگهداری و ترمیم معبد اقلیت‌های دینی در فقه امامیه؛ مهدی نوریان زهراسادات نجم‌آبادی، جستارهای فقهی و اصولی سال هشتم، بهار ۱۴۰۱، شماره ۲۶.

تحلیل فقهی ملاک‌های صدق عنوان «اهل کتاب» بر ادیان غیر مشهور در متون اسلامی... (کرتی خورگو و مقدادی داودی) ۹۷

بنابراین، ضروری است ملاک‌ها و معیارهای شناسایی اقلیت‌های دینی بر پایه ادله شرعی، موضوع‌شناسی فقهی شود. از سوی دیگر، با توجه به احکام سیاسی و حکومتی ناظر بر مناسبات اقلیت‌های دینی با حاکمان و حکومت اسلامی، تبیین این موضوع از منظر آیت‌الله خامنه‌ای (ره) نیز ضرورت دارد. بر اساس تتبع نگارنده، دیدگاه ایشان در این زمینه از نوآوری و ابتکار برخوردار است و از پشتوانه‌های عقلی و نقلی متعددی بهره می‌برد. از این رو، در این نوشتار، متناسب با موضوع و دامنه پژوهش، بخشی از نوآوری‌های فقهی ایشان بررسی و تبیین خواهد شد.

۱. اقوال فقها پیرامون مصادیق اهل کتاب و اقسام آن

پیرامون کتابی بودن یا کتابی نبودن زرتشتیان و صابنان میان فقها تفاوت دیدگاه وجود دارد که در این نوشتار به برخی مهم‌ترین اقوال فقها اشاره می‌شود. به‌طورکلی با توجه به تتبع نگارنده دو دسته اقوال مطرح شده که برخی مصادیق آن را در پیروان یهود، مسیحیت و زرتشت می‌دانستند و برخی دیگر اهل کتاب را بر یهود و مسیحیت و زرتشت و صابنان اطلاق کرده‌اند. در ادامه به این دو دسته از اقوال اشاره می‌گردد:

۱-۱. یهود و مسیحیت و زرتشت و صابنان

۱. ابن جنید می‌نویسد که از کفار اهل کتاب جزیه گرفته می‌شود؛ خواه یهودی، مسیحی، زرتشتی، صابنی باشد (اسکافی، ۱۴۱۶: ۱۸۴).

۲. بنابر نظر علامه حلی در تحریر به‌دلیل اهل کتاب بودن صابنان، جزیه از آن‌ها گرفته می‌شود (حلی، ۱۴۲۰: ۲/۲۰۰). ایشان در تذکره به دلیل وجود سنت، جزیه را در کفار سه‌گانه یعنی یهود، نصاری و مجوس صحیح می‌دانند، هرچند دارای کتاب باشند؛ همانند صحف ابراهیم، صحف آدم و ادریس (و شیث) و زبور داود (حلی، ۱۴۱۴: ۹/۲۸۲-۲۸۳).

۳. در کتاب نکاح جواهر پیرامون صابنان آمده است:

«و اما صابنان، از اُبی علی روایت شده است که آنان فرقه‌ای از نصاری هستند. ... اگر صابنه و سامره، جزو یکی از این دو آئین یهود و یا نصاری باشند، جایی برای سخن از احکام آنان باقی نمی‌ماند و اختلاف در اصول یا فروع احکام دین (برای مثال صابنه در اصول یا فروع با نصاری متفاوت باشد)، اثری در عدم صدق نام آن آئین ندارد؛ زیرا احکام هم در نص و هم در فتوا بر کسانی صادق است که بدین نام (یهود و نصاری) شناخته شده‌اند و اهل کتاب شامل آنان می‌شود (...).» (نجفی، ۱۴۰۴: ۳۰/۴۵-۴۶).

همچنین در کتاب جهاد جواهر این‌گونه بیان شده است:

«در باره صابنان، ابن جنید به صراحت نقل کرده که از آنان جزیه گرفته می‌شود و بر آئین خود باقی می‌مانند، و این حکم بی‌اشکال است، مشروط بر اینکه آنان از یکی از سه فرقه شناخته شده (یهود، نصاری و مجوس) باشند. ... در مقابل، از تفسیر قمی و برخی دیگر نقل شده که صابنان اهل کتاب نیستند و ستارگان را پرستش می‌کنند. اگر این دیدگاه صحیح باشد، پذیرش جزیه از آنان جایز نیست. شاید به همین دلیل، علامه در کتاب مختلف به صراحت اعلام کرده که جزیه از صابنان پذیرفته نمی‌گردد، و همین نظر را از شیخ مفید و شیخ طوسی نیز نقل کرده است. مگر آنکه گفته شود صابنان فرقه‌ای از نصاری هستند؛ در این صورت، جزیه از آنان پذیرفته می‌گردد؛ زیرا جزیه از تمام فرقه‌های مسیحی مانند یعقوبیه، نسطوریه، ملکیه، فرنگی، رومی، ارمنی و دیگر گروه‌هایی که به انجیل ایمان دارند و شریعت حضرت عیسی (ع) را پذیرفته‌اند، قابل قبول است، اگرچه در اصول و فروع با یکدیگر اختلاف داشته باشند. همین قاعده درباره یهود و مجوس نیز جاری می‌باشد. در هر صورت، در سرزمین‌های اسلامی با صابنان معامله اهل کتاب صورت می‌گیرد؛ هرچند که رفتار حاکمان، جور بوده و عمل آنان برای ما حجت شرعی محسوب نمی‌شود» (پیشین: ۲۳۱/۲۱-۲۳۰).

زرتشتیان نیز بنا بر دیدگاه صاحب‌جواهر ملحق به اهل کتاب هستند؛ زیرا شبهه وجود کتاب آسمانی برای آنان وجود دارد و هر دو قسم اجماع و تظافر روایات بر این امر دلالت دارند. علامه در المنتهی نیز بدون وجود مخالف در این مسأله، عقد جزیه با این سه قسم کفار (یهودی، نصرانی و مجوس) را صحیح دانسته؛ زیرا اهل کتاب یا حقیقی‌اند؛ همانند یهود و نصاری و یا مشتبه‌اند؛ همانند مجوس که فقهای امامیه بر این حکم اجماع دارند (پیشین: ۲۲۸).

۴. مرحوم آیت‌الله منتظری در بررسی جایگاه فقهی صابنان می‌نویسد: نظر مشهور میان فقهای شیعه آن است که جزیه از صابنان پذیرفته نمی‌شود و تنها ابن جنید دیدگاهی مخالف این نظر دارد. با این حال، ممکن است گفته شود که ذکر صابنان در قرآن کریم در کنار یهود، نصاری و مجوس، دلالت بر تمایز آنان از سایر کفار دارد و نشان می‌دهد که در آئین ایشان نشانه‌هایی از حق و ارتباط با وحی آسمانی وجود دارد. این ارتباط ممکن است ناشی از پیوند آنان با یکی از پیامبران گذشته یا وابستگی به یکی از سه فرقه شناخته شده، یعنی یهود، نصاری یا مجوس باشد.

ذکر مستقل صابنان در قرآن، پس از ذکر عام اهل کتاب، می‌تواند برای رفع شبهه و تأکید بر جایگاه خاص آنان باشد. همچنین، در برخی روایات، دلیل پذیرش جزیه از مجوس، برخورداری آنان از پیامبر و کتاب آسمانی عنوان شده است. این تعبیر، دلیلی مستقل بر آن است که هر گروهی که پیامبر و کتاب آسمانی داشته باشد - اگر از سه فرقه مشهور نباشد - مشمول حکم اهل کتاب خواهد بود.

خداوند متعال در آیات متعددی از قرآن کریم، صابنان را در کنار اهل کتاب ذکر کرده است:

- «إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالنَّصَارَى وَالصَّابِئِينَ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَ
عَمِلَ صَالِحًا فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ» (بقره: ۶۲)
- «إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئُونَ وَالنَّصَارَى مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَ
عَمِلَ صَالِحًا فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ» (مائده: ۶۹)
- «إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئِينَ وَالنَّصَارَى وَالْمَجُوسَ وَالَّذِينَ أَشْرَكُوا
إِنَّ اللَّهَ يَفْصِلُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ» (حج: ۱۷)

اگر ثابت شود که صابئان در اصل دارای کتاب آسمانی بوده‌اند، آمیختگی برخی باورهای آنان با عقاید نادرست یا شرک‌آلود، موجب خروج آنان از حکم اهل کتاب نخواهد شد؛ همان‌گونه که اعتقاد نصاری به اقاییم سه‌گانه^۱ نیز موجب چنین خروجی نمی‌شود. این نکته‌ای است که شایان توجه می‌باشد (نجف‌آبادی، ۱۴۰۹: ۱۴۷/۷-۱۴۸).

ایشان در ادامه به برخی باورها و احکام صابئان اشاره می‌کند: آنان به خدای یکتا، مجرد از ماده، ازلی و ابدی و جامع صفات نیکو باور دارند. خدا را شبیه هیچ چیز نمی‌دانند و او را بخشنده و آمرزنده‌ای می‌دانند که چشم‌ها توان دیدن او را ندارند. قتل نفس، زنا، ربا، دروغ، سخن چینی، تقلب در معامله، مصرف مشروبات الکلی، خوردن گوشت خوک، ختنه و ازدواج با محارم مانند خواهر، دختر برادر، دختر خواهر، عمه، خاله و زن برادر را حرام می‌دانند. آنان با غیرهم‌کیش خود ازدواج نمی‌کنند و تعدد زوجات را در صورت رعایت عدالت جایز می‌شمارند.

با توجه به تمام این مطالب، احتیاط آن است که صابئان بر آئین خود باقی گذاشته شوند و از آنان جزیه پذیرفته شود؛ و حکم به جواز قتل آنان، دشوار و محل اشکال است (پیشین: ۱۴۸-۱۴۹).

۵. آیت‌الله خامنه‌ای (ره) می‌گوید که با توجه به آیات سه‌گانه، (بقره: ۶۲؛ مائده: ۶۹ و حج: ۱۷) در اینکه صابئان در زمره اهل کتابند، بی‌اشکال است؛ بلکه جای تردید در آن نیست و با عنایت به آیه ۱۷ سوره حج، ظهور کامل در آن دارد که صابئان، از جهت اهل دین و کتاب آسمانی بودن، همانند یهود و نصاری و مجوس هستند (خامنه‌ای، ۱۴۱۷: ۳۴). ایشان دو راه برای شناخت کتابی بودن صابئان متذکر می‌شوند: ۱. آیات سه‌گانه قرآن ۲. مضامینی از کتاب‌های صابئان نقل شده که آنان آن‌ها را آسمانی می‌دانند و به پیامبران شناخته‌شده نسبت می‌دهند. از جمله این آثار، کتاب «کنز اربا» است که گفته می‌شود معنای آن «گنج بزرگ» می‌باشد. این کتاب حاوی آموزه‌هایی می‌باشد که جز در ادیان الهی حقیقی سابقه ندارد؛ مانند اعتقاد به توحید، معاد، توصیف خداوند متعال با اسماء حسنی و صفات عالیه و نسبت دادن همه امور به اراده الهی. صابئان ادعا دارند که این کتاب، کتاب حضرت یحیی (ع) است و او را آخرین پیامبر الهی می‌دانند. برخی نیز آن را به حضرت شیث،

صحف آدم یا کتاب ادریس نسبت می‌دهند که این اختلاف در نقل‌ها مشاهده می‌شود. براساس بنای عقلایی که از سوی شارع نیز ردع نشده است، باید در آنچه پیروان یک آئین درباره باورهای خود اظهار می‌دارند، آنان را تصدیق کرد. بنابراین، این اعتقادات برای دیگران نیز حجت محسوب می‌شود و هیچ زمینه‌ای برای انکار اصالت این دین و انتساب آن به یکی از پیامبران الهی باقی نمی‌ماند (پیشین: ۳۴). به نظر می‌رسد به طور خلاصه ایشان، کتابی بودن صابئان را پذیرفته‌اند.

۶. آیت‌الله مکارم با توجه به آیه ۶۹ سوره مانده، می‌آورد که «صابئان» اهل کتاب هستند و همه آن‌ها (یهود، نصاری و صابئان) دارای مذاهب آسمانی و کتب سماوی هستند (شیرازی، ۱۴۲۴: ۱۳۰/۴). ایشان در نهایت تصریح می‌نمایند که احکام اهل کتاب غیر از نکاح بر صابئان جاری است (پیشین: ۱۳۲).

۲-۱. یهود، مسیحیت و زرتشت

۱. شیخ مفید در بررسی عقاید صابئان می‌نویسد: ما در وجوب پرداخت جزیه، فراتر از سه گروه کافر یعنی یهود، نصاری و مجوس نمی‌رویم؛ زیرا سنت پیامبر اکرم (ص) در دریافت جزیه، تنها شامل این سه گروه بوده است. صابئان نیز به مجوس ملحق نمی‌شوند؛ چراکه بیشتر آنان در آئین خود به توحید ازلی و یگانگی آفریدگار جهان باور دارند. البته برخی از ایشان، جهان را برخاسته از «هیولی» (ماده نخستین) می‌دانند و آن را همچون خداوند، قدیم و ازلی تلقی می‌کنند. در باور آنان، هیولی منشأ نخستین هستی است. صابئان معتقدند که فلک و موجودات آسمانی دارای حیات و توانایی سخن‌گفته‌اند و تدبیر و هدایت عالم را برعهده دارند. آنان ستارگان را گرامی می‌دارند و آن‌ها را پرستش می‌نمایند. برخی نیز ستارگان و فرشتگان را خدایان می‌پندارند و برایشان معابد می‌سازند. ازاین‌رو، صابئان از نظر اعتقادی به مشرکان عرب و بُت‌پرستان نزدیک‌ترند تا به مجوس؛ زیرا آنان موجوداتی غیر از خداوند را عبادت می‌کنند (مفید، ۱۴۱۳: ۲۷۱-۲۷۰). به طور خلاصه شیخ مفید زرتشیان را اهل کتاب دانسته؛ ولی صابئان را اهل کتاب نمی‌داند.

۲. شیخ طوسی در کتاب جزیه ذیل مسئله سوم، زرتشیان را به دلیل اجماع و روایات موجود، اهل کتاب می‌داند؛ اما از نظر ایشان صابئان اهل کتاب نیستند و جزیه از اهل کتاب گرفته می‌شود (طوسی، ۱۴۰۷: ۵/۵۴۲-۵۴۳).

۳. ابن‌زهره جزیه را از کفار اهل کتاب همانند یهود، نصاری و زرتشت با شروط خاصه، صحیح دانسته؛ اما نسبت به بُت‌پرستان و صابئان جزیه را صحیح نمی‌داند، به دلیل اجماع و عمومات آیاتی که پیرامون مشرکان نازل شده است (حلبی، ۱۴۱۷: ۲۰۲).

تحلیل فقهی ملاک‌های صدق عنوان «اهل کتاب» بر ادیان غیر مشهور در متون اسلامی... (کرتی خورگو و مقدادی داودی) ۱۰۱

۴. از منظر محقق ثانی، صابئان اهل کتاب نیستند. اگر هم گفته شود که صابئان دو گروهند، اغلب صابئان در آئین خود، به توحید ازلی آفریده‌گار جهان معتقدند؛ اما برخی دیگر جهان را پدیدآمده از «هیولی» [ماده نخستین] می‌دانند و آن را چونان خداوند، قدیم می‌دانند؛ در پاسخ می‌توان گفت با مقایسه صابئان می‌توان فهمید که به مشرکان عرب نزدیکتر هستند تا به زرتشتیان (عاملی، ۱۴۱۴: ۱۲/۳۸۴) زرتشت اهل کتاب نیستند؛ ولی ملحق به اهل کتاب و با آن‌ها معامله اهل کتاب می‌شود (پیشین: ۲۹۰).

۵. علامه مجلسی به‌خاطر سنت نبوی، جزیه را نسبت به کفار سه‌گانه یعنی یهود، نصاری و مجوس، قائل شده است و از آن حکم تجاوز نکرده و صابئان را در زمره اهل کتاب، ذکر نکرده است (اصفهانی، ۱۴۰۶: ۶/۳۰۴).

۶. صاحب کنزالفوائد، صابئان را ستاره‌پرست می‌داند و از نظر ایشان، دین آن‌ها با دین مسیحیت فرق دارد (عمیدی، ۱۴۱۶: ۲/۳۸۷). زرتشتیان به‌دلیل آنکه شبهه کتاب برای آن‌ها وجود دارد، ملحق به اهل کتاب می‌شوند (پیشین: ۳۸۹).

۷. صاحب کشف‌اللاثام معتقد است که می‌توان میان دو دیدگاه علامه حلی در کتاب قواعد جمع کرد؛ زیرا این گروه را می‌توان اهل کتاب دانست، هرچند در برخی اصول با سایر اهل کتاب اختلاف داشته باشند. همان‌گونه که بسیاری از فرق اسلامی با وجود تفاوت در اصول اعتقادی، همچنان مسلمان محسوب می‌شوند، در مورد غیرامامیه نیز وضعیت به‌همین صورت است (اصفهانی، ۱۴۱۶: ۷/۲۱۸). لذا ایشان به‌دلیل روایت‌های مأثوره، زرتشت را در زمره شبهه اهل کتاب قرار داده است (پیشین: ۲۲۰). ۸. به‌نظر صاحب حدائق دیدگاه صحیح در مورد صابئان، ستاره‌پرست بودن آنان است و ملحق به کفار ملحد می‌شوند (بحرانی، ۱۴۰۵: ۲۴/۲۲-۲۳). زرتشتیان در جزیه، با آنان احکام اهل کتاب جاری می‌گردد (پیشین: ۲۰).

با توجه به اقوال فقها و آیات و روایت در این مسئله یهود و نصاری به‌طور قطع اهل کتاب بوده و در پناه حکومت اسلامی می‌توانند و با زندگی مسالمت‌آمیز و با عنایت به قرارداد ذمه و جزیه از حقوق اجتماعی و شهروندی برخوردار شوند؛ اما نسبت به صابئان و زرتشتیان نیازمند آن است تا ادله قرآنی و روایی این اقوال نیز بررسی گردد.

۲. بررسی مصادیق اهل کتاب از منظر قرآن

اصطلاح اهل کتاب ۳۱ بار در ۳۱ آیه از ۹ سوره قرآن و بیش از همه در سوره آل عمران (۱۲ بار) به‌کار رفته است. این موارد عبارتند از: سوره بقره ۲، آیات ۱۰۵ و ۱۰۹؛ سوره آل عمران ۳، آیات ۶۴-۶۵، ۶۹-۷۲، ۷۵، ۹۸-۹۹، ۱۱۰، ۱۱۳، ۱۱۹؛ سوره نساء ۴، آیات ۱۲۳، ۱۵۳، ۱۵۹ و ۱۷۱؛ سوره

مأثده ۵، آیات ۱۵، ۱۹، ۵۹، ۶۵، ۶۸، ۷۷؛ سوره عنکبوت ۲۹، آیه ۴۶؛ سوره احزاب ۳۳، آیه ۲۶؛ سوره حدید ۵۷، آیه ۲۹؛ سوره حشر ۵۹، آیات ۲، ۱۱؛ سوره بینه ۹۸، آیات ۱، ۶. همچنین قرآن کریم از اهل کتاب با تعبیرهای دیگری مانند: «الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ» سوره بقره ۲، آیات ۱۰۱، ۱۴۵-۱۴۴؛ سوره آل عمران ۳، آیه ۱۹، «الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ» سوره بقره ۲، آیات ۱۲۱، ۱۴۶، «الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيبًا مِنَ الْكِتَابِ» سوره نساء ۴، آیه ۵۱؛ بیان فرمودند (مرکز فرهنگ و معارف قرآن: ۱۴۳/۵).

آیات متعددی پیرامون اهل کتاب و احکام آن‌ها در قرآن کریم بیان شده است؛ اما به نظر می‌رسد مهم‌ترین آیه‌ای که ماهیت و تعداد اهل کتاب را احصاء می‌کند، آیات «إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئِينَ وَالنَّصَارَى وَالْمَجُوسَ وَالَّذِينَ أَشْرَكُوا إِنَّ اللَّهَ يَفْصِلُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَمَةِ» (حج: ۱۷) و «إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئِينَ وَالنَّصَارَى وَالْمَجُوسَ وَالَّذِينَ أَشْرَكُوا» (بقره: ۶۲) و «إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئُونَ وَالنَّصَارَى مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ» (مائده: ۶۹) باشند. برای فهم دقیق این آیات لازم است تا نظرات مفسران و فقهای امامیه ذیل این آیه شریفه ارائه شود.

۱-۲. نظر مفسران امامیه پیرامون آیات اهل کتاب

یهودیان و مسیحیان، با استناد به ادله قطعی و متعدد، بی‌تردید در شمار اهل کتاب قرار می‌گیرند؛ اما درباره اهل کتاب بودن زرتشتیان و صابئان، میان فقها و مفسران اختلاف نظر وجود دارد. از این رو، در ادامه مهم‌ترین دیدگاه‌های فقهی و تفسیری در این زمینه بررسی و تحلیل خواهد شد.

۱-۱-۲. اهل کتاب: یهود و مسیحیت و زرتشت

۱. صابئان، نه مجوسی، نه یهود، نه نصاری و نه مسلمان می‌باشند؛ بلکه مردمی هستند که سیاره‌ها و ستارگان را می‌پرستند (قمی، ۱۳۶۳: ۴۸/۱).

۲. شیخ طوسی واژه «هادوا» را به یهودیان معنا کرده است (طوسی، بی‌تا، ب: ۳۰۱/۷). وی همچنین ذیل آیه ۶۲ سوره بقره، «نصاری» را پیروان حضرت مسیح (ع) دانسته است (همان: ۲۸۲/۱). باین حال، صابئان را در شمار اهل کتاب قرار نمی‌دهد و اخذ جزیه از آنان را، به دلیل اهل کتاب نبودنشان، جایز نمی‌داند (همان: ۲۸۳/۱).

۳. از دیدگاه مرحوم طبرسی، واژه «صابئون» جمع «صابئ» است و در لغت به کسی گفته می‌شود که از دینی که داشته، به دین دیگری گرایش پیدا کند. وی در ادامه بیان می‌دارد که صابئان در اصل یکتاپرست بوده‌اند، اما بعدها به پرستش ستارگان روی آوردند. از نظر ایشان در میان مفسران، دیدگاه‌های متفاوتی درباره آنان وجود دارد:

الف) قتاده آنان را قومی با آئین ستاره‌پرستی می‌شناسد، هرچند به خالق، معاد و برخی پیامبران باور دارند.

ب) مجاهد و حُسن آنان را گروهی میان یهود و مجوس معرفی کرده‌اند که آئین مستقلی ندارند.
ج) سُدی و خلیل آنان را از اهل کتاب می‌دانند؛ خلیل حتی دین‌شان را نزدیک به مسیحیت توصیف می‌کند، با این تفاوت که قبله خود را جهت وزش باد جنوب در نیمروز قرار داده‌اند و خود را پیرو حضرت نوح (ع) می‌خوانند.

در پایان بیان می‌دارد که فقهای عامه، دریافت جزیه از صابئان را جایز می‌دانند، اما نویسنده با استناد به اینکه صابئان را از اهل کتاب نمی‌داند، این نظر را نمی‌پذیرد (طبرسی، ۱۳۷۲: ۲۵۹/۱).

۲-۱-۲. اهل کتاب: یهود و مسیحیت و زرتشت و صابئان

۱. علامه طباطبایی در تبیین آیه شریفه «إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئِينَ...» بیان می‌کند که مراد از عبارت «وَالَّذِينَ هَادُوا» پیروان حضرت موسی و پیامبران پیش از او هستند که در نبوت موسی توقف کرده‌اند و کتاب آنان تورات است. به گفته ایشان، بخت‌النصر پادشاه بابل در اواسط قرن هفتم پیش از میلاد بر بنی اسرائیل تسلط یافت و تورات را به آتش کشید؛ این کتاب برای مدتی به کلی نابود شد تا آنکه «عزراء» کاهن، در اوایل قرن ششم پیش از میلاد و در دوران سلطنت کوروش کبیر که بابل را فتح کرده و بنی اسرائیل را آزاد ساخته بود، تورات را مجدداً به رشته تحریر درآورد.

در ادامه، علامه طباطبایی درباره «صابئان» می‌نویسد که آنان پرستندگان کواکب نیستند؛ زیرا آیه، صابئان را در تقابل با مشرکان قرار داده است. برخی گفته‌اند که صابئان پیروان آئینی هستند که میان یهودیت و مجوسیت قرار دارد. آنان کتابی دارند که آن را به حضرت یحیی بن زکریا نسبت می‌دهند و در عرف عام، به این گروه «صابئی» گفته می‌شود.

«نصاری» نیز پیروان حضرت عیسی بن مریم (ع) و پیامبران پیش از او هستند. کتاب‌های مقدس آنان شامل چهار انجیل «لوقا»، «مرقس»، «متی» و «یوحنا» و همچنین بخش‌هایی از عهد قدیم است؛ البته تنها آن قسمت‌هایی از عهد قدیم که کلیسا آن را مقدس می‌داند. باین حال، قرآن کریم تصریح می‌کند که کتاب واقعی مسیحیان، همان انجیلی می‌باشد که بر حضرت عیسی نازل شده است.

در مورد «مجوس»، علامه طباطبایی آنان را قومی می‌داند که به زرتشت ایمان آورده‌اند و کتاب مقدس‌شان «اوستا» نام دارد. باین حال، تاریخ دقیق زندگی زرتشت و زمان ظهور او بسیار مبهم است، به گونه‌ای که می‌توان گفت ارتباط مجوس با کتاب‌شان به طور کلی منقطع شده است. آنان در جریان حمله اسکندر به ایران، اوستا را از دست دادند و بعدها در دوران ساسانیان، این کتاب دوباره

تدوین شد. بر همین اساس، ایرادهای اساسی بر مذهب آنان وارد است. از باورهای قطعی زرتشتیان این است که برای تدبیر عالم، دو مبدأ فائند: یکی مبدأ خیر به نام «یزدان» و دیگری مبدأ شر به نام «اهریمن»؛ یا به تعبیر دیگر، یکی «نور» و دیگری «ظلمت». آنان فرشتگان را مقدس می‌دانند و به آن‌ها توسل می‌جویند، بدون آنکه مانند بُت پرستان برایشان مجسمه بسازند. همچنین عناصر بسیط، به‌ویژه آتش، در نزد آنان مقدس می‌باشد. در گذشته، مجوس در ایران، چین، هند و دیگر مناطق، آتشکده‌هایی داشتند و معتقد بودند که «اهورا مزدا» خالق همه هستی است.

درنهایت، مراد از «مشرکان» در عبارت «وَالَّذِينَ أَشْرَكُوا» همان بُت پرستان هستند. اصول مذاهب آنان را می‌توان در سه دسته جای داد: ۱. وثنیت صابنه، ۲. وثنیت برهمایی، ۳. بودایی. البته این سه، اصول مذاهب مشرکانند؛ وگرنه اقوام دیگری نیز وجود دارند که به‌صورت غیر منظم و بدون اصول مشخص، بُت‌هایی را به هر شکل و شیوه‌ای می‌پرستند؛ مانند بُت پرستان حجاز و برخی طوایف در نقاط مختلف جهان (طباطبایی، ۱۳۹۰ق: ۴/۳۵۸-۳۵۹).

۲. صاحب تفسیر نمونه، در معنای آیه ۶۲ بقره می‌نویسد که منظور از اهل کتاب یهود و نصاری و صابئان (پیروان یحیی یا نوح یا ابراهیم) هستند. از منظر ایشان این آیه را ناظر به پرسشی می‌داند که در آغاز اسلام ذهن بسیاری از مسلمانان را به خود مشغول کرده بود؛ آنان می‌پرسیدند: اگر راه حق و نجات منحصر در اسلام است، سرنوشت نیاکان و پدران ما که پیامبر اسلام را درک نکرده‌اند، چه خواهد شد؟ آیا آنان به سبب عدم ایمان به پیامبر اسلام، مستحق مجازاتند؟ در پاسخ به این دغدغه، آیه موردنظر نازل شد و اعلام کرد که هرکس در عصر خود، به پیامبر بر حق و کتاب آسمانی زمان خویش ایمان آورده و عمل صالح انجام داده باشد، اهل نجات است و جای هیچ‌گونه نگرانی نیست. بر این اساس، یهودیان مؤمن و نیکوکار پیش از ظهور حضرت مسیح و مسیحیان مؤمن پیش از ظهور پیامبر اسلام، مشمول نجات الهی خواهند بود (مکارم‌شیرازی، ۱۳۷۱: ۱/۲۸۴).

آیت‌الله مکارم‌شیرازی در بیان عقاید صابئان معتقد است که آنان بر این باورند نخستین کتاب‌های آسمانی به‌ترتیب بر حضرت آدم، سپس نوح، سام، رام، ابراهیم خلیل، موسی و سرانجام بر حضرت یحیی بن زکریا نازل شده‌اند. از دیدگاه صابئان، برخی از این کتاب‌ها اهمیت خاصی دارند که عبارتند از:

۱. کیزاربا: این کتاب که با نام‌های «سدره» یا «صحف آدم» نیز شناخته می‌شود، به شرح

چگونگی خلقت و پیدایش موجودات می‌پردازد.

۲. ادراشاده‌ی یا سدراده‌ی: کتابی درباره زندگی حضرت یحیی و آموزه‌های او که به اعتقاد

صابئان، از سوی جبرئیل بر یحیی وحی و الهام شده است.

۳. قلستا: کتابی در خصوص مراسم ازدواج و زناشویی.

علاوه بر این آثار، صابنان کتاب‌های دیگری نیز دارند که به دلیل اختصار، از ذکر آن‌ها صرف نظر شده است.

صابنان خود را پیروان حضرت یحیی بن زکریا می‌دانند؛ همان شخصیتی که در آئین مسیحیت با عنوان «یحیی تعمیددهنده» یا «یوحنا المعمد» شناخته می‌شود. امروزه حدود پنج هزار نفر از پیروان این آئین در استان خوزستان ایران، به ویژه در مناطق اطراف رود کارون مانند اهواز، خرمشهر، آبادان و شادگان زندگی می‌کنند (پیشین: ۲۹۱).

۲-۲. نظر فقهای امامیه پیرامون آیات اهل کتاب

علاوه بر سخن مفسران، باید روشن شود که فقهای امامیه نیز در استدلال‌های فقهی‌شان، از این آیات شریفه چه استفاده‌هایی کردند. مرحوم آیت الله مرتضی حائری، از آیه ۱۷ سوره حج استفاده می‌کند که اهل کتاب با مشرکان یکی نیستند و از نظر ایشان یهود و مسیحیت و زرتشت از حکم کلی نجاست کفار خارج هستند (یزدی، ۱۴۲۶: ۱/۴۵۰)، یعنی بر طبق دیدگاه ایشان، یهود، مسیحیت و زرتشت اهل کتاب محسوب می‌شوند. صاحب مذهب الاحکام نیز یهود، مسیحیت و زرتشت را به حکم ظاهر آیه ۱۷ حج، جزو اهل کتاب قرار داده است (سبزواری، ۱۴۱۳: ۶۱/۲۵).

از نظر آیت الله خامنه‌ای (ره) با قطع نظر از ادله نقلی، می‌توان کتابی بودن صابنان را پذیرفت؛ زیرا تمسک به ادعای صابنان در بیان باورها و آنچه در حوزه معارف و احکام به خود نسبت می‌دهند، روشی عقلایی و منطبق با بنای عقلا در موارد مشابه است. بر این اساس، اگر آنان مدعی ایمان به خدا و روز قیامت باشند و پیروی از یکی از پیامبران شناخته شده را اظهار کنند و همچنین ادعا نمایند که به کتابی از کتاب‌های آسمانی عمل می‌کنند که احتمال نزول آن از سوی خداوند وجود دارد، مقتضای قاعده عقلایی آن است که ادعای ایشان پذیرفته شود و در آن تردیدی روا نباشد. افزون بر این، شارع نیز هیچ‌گونه ردع یا منعی نسبت به این قاعده عقلایی ابراز نکرده است (خامنه‌ای، ۱۴۱۷: ۲۴). از منظر ایشان، با توجه به ادله نقلی و آیات متعددی که به صراحت از صابنان نام برده‌اند، به روشنی می‌توان دریافت که صابنان از حیث داشتن دین و کتاب آسمانی، در جایگاهی مشابه با یهود، نصاری و مجوس قرار دارند. آیات مربوطه ظهور کامل در این معنا دارند که این چهار گروه، هریک دارای آئین مستقل هستند و هیچ‌یک زیرمجموعه یا فرقه‌ای از دیگری محسوب نمی‌شوند. بر همین اساس، استناد به سه آیه‌ای که نام صابنان را در کنار سایر اهل کتاب آورده‌اند، برای اثبات اینکه آنان در زمره اهل کتابند، کاملاً موجه و بدون اشکال است؛ بلکه جای هیچ‌گونه تردیدی در این استدلال وجود ندارد (پیشین: ۳۴).

با توجه به مطالب گفته شده، دانسته می شود که براساس آیات قرآن (بقره: ۶۲، مائده: ۶۹ و حج: ۱۷) که یهود، نصاری، صابنان و مجوس را در کنار مؤمنان ذکر کرده، فقهای امامیه در مورد مصادیق اهل کتاب دیدگاه‌های خود را بیان داشته‌اند. اتفاق نظر قطعی بر کتابی بودن یهود و نصاری وجود دارد. درباره مجوس (زرتشتیان) نیز مشهور فقها (چون آیت الله حائری و صاحب مذهب) با استناد به آیه حج که مجوس را در ردیف اهل کتاب آورده، آنان را اهل کتاب می‌دانند، هرچند بر تحریف کتابشان (اوستا) تأکید شده است. اما مهمترین اختلاف، درباره صابنان است؛ برخی قدما مانند شیخ طوسی و طبرسی به دلیل ستاره‌پرستی، آنان را اهل کتاب ندانسته و جزیه از ایشان را جایز شمرده‌اند، ولی دیدگاه راجح در میان متأخران (از جمله علامه طباطبایی، آیت الله مکارم و آیت الله خامنه‌ای (ره)) بر کتابی بودن صابنان استوار است؛ زیرا قرآن آنان را در کنار سایر اهل کتاب ذکر کرده، خود صابنان ادعای پیروی از حضرت یحیی و داشتن کتاب‌هایی چون «کیزاربا» را دارند و قاعده عقلایی می‌گوید ادعای ایشان در امور دینی خودشان پذیرفته شود، مگر آنکه شارع ردعی کند که چنین ردعی وجود ندارد.

۳. بررسی مصادیق اهل کتاب از منظر روایات

به نظر می‌رسد در میان اقوال علما، در اهل کتاب بودن یهود و مسیحیت اختلافی وجود نداشته باشد؛ تمام حرف‌ها و تفاوت دیدگاه‌ها نسبت به زرتشت و صابنان باشد؛ همچنانکه در کلام مفسران و فقها در ذیل دو آیه شریفه مذکور، مشاهده می‌شود. از همین رو در این مبحث نیز به روایات کتابی بودن یا کتابی نبودن زرتشت و صابنان اختصاص یافته است.

۳-۱. روایات زرتشت

پیرامون کتابی بودن زرتشت، روایت‌های فراوانی وجود دارد که در میان این روایات، خبر صحیح و موثق نیز موجود است که جای هیچ گونه شکی نسبت به کتابی بودن آنان باقی نمی‌ماند. البته در برخی روایت‌ها نیز زرتشتیان ملحق به یهود و نصاری شدند و علت این الحاق نیز وجود پیامبر الهی و کتاب آسمانی در میان این فرقه، در زمان‌های گذشته بوده است. به هر حال از این الحاق نیز کتابی بودن زرتشتیان استفاده می‌شود. برخی از روایات کتابی بودن زرتشت، عبارت است از:

۱. صحیح سماعه

«وَرَوَى ابْنُ أَبِي عُمَيْرٍ عَنْ سَمَاعَةَ بْنِ مِهْرَانَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع) قَالَ: بَعَثَ النَّبِيُّ (ع) خَالِدَ بْنَ الْوَلِيدِ إِلَى الْبَحْرَيْنِ فَأَصَابَ بِهَا دِمَاءَ قَوْمٍ مِنَ الْيَهُودِ وَ النَّصَارَى وَ الْمَجُوسِ فَكَتَبَ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ ص إِنِّي أَصَبْتُ دِمَاءَ قَوْمٍ مِنَ الْيَهُودِ وَ النَّصَارَى فَوَدَّيْتُهِمْ ثَمَانِمِائَةً وَ ثَمَانِمِائَةً

تحلیل فقهی ملاک‌های صدق عنوان «اهل کتاب» بر ادیان غیر مشهور در متون اسلامی ... (کرتی خورگو و مقدادی داودی) ۱۰۷

أَصَبْتُ دِمَاءَ قَوْمٍ مِنَ الْمَجُوسِ وَلَمْ تَكُنْ عَهْدَتْ إِلَيَّ فِيهِمْ عَهْدًا قَالَ فَكَتَبَ إِلَيْهِ رَسُولُ اللَّهِ ص إِنَّ دِيَتَهُمْ مِثْلُ دِيَةِ الْيَهُودِ وَ النَّصَارَى وَ قَالَ إِنَّهُمْ أَهْلُ كِتَابٍ» (ابن بابویه، ۱۴۱۳: ۱۲۱/۴).

«سماعة بن مهران گوید: امام صادق (ع) فرمود: رسول خدا (ص) خالد بن ولید را به بحرین به مأموریت فرستاد، و وی جماعتی از یهود و نصاری و مجوس را کشت و به رسول خدا (ص) طی نامه‌ای نوشت من در اینجا از یهود و نصاری کسانی را کشته‌ام و هر کدام را هشتصد درهم دیه پرداخته‌ام، ولی راجع به دیه مجوس از شما دستوری نداشتم، حضرت در پاسخ نامه او فرمود: همانا دیه آنان همانند دیه یهود و نصاری است و فرمود: اینان خود اهل کتاب هستند» (ابن بابویه، ۱۳۶۷: ۵۰/۵).

۲. موثقه زراره

«مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيٍّ بْنِ مَحْبُوبٍ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ ابْنِ فَضَالٍ عَنِ ابْنِ بُكَيْرٍ عَنْ زُرَّارَةَ قَالَ سَأَلْتُهُ عَنِ الْمَجُوسِ مَا حَدَّثَهُمْ فَقَالَ هُمْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ وَ مَجْرَاهُمْ مَجْرَى الْيَهُودِ وَ النَّصَارَى فِي الْحُدُودِ وَ الدِّيَّاتِ» (طوسی، ۱۴۰۷: ۱۸۸/۱۰).

«زراره نقل می‌کند که از ایشان درباره احکام حدود زرتشتیان پرسیدم. ایشان فرمودند: آن‌ها از اهل کتاب هستند و همان احکام یهود و نصاری در حدود و دیات بر آن‌ها اجرا می‌شود».

روایت به دلیل وجود ابن فضال و ابن بکیر که هر دو فطحی هستند، موثقه محسوب می‌شود. «عبدالله بن بکیر بن اعین» فطحی و ثقه می‌باشد (پیشین، بی‌تا: ۳۰۴) «حسن بن علی بن فضال» به دلیل اینکه ایشان ثقه (طوسی، ۱۴۲۷: ۳۵۴) و فطحی (کسّی، بی‌تا: ۵۶۵) هستند، روایت موثقه می‌شود. ابن فضال از جمله اصحاب اجماع است (پیشین، ۵۵۶). رجال ابن داود می‌گوید ایشان پیش از مرگ به امامیه برگشتند (حلی، ۱۳۸۳ق: ۱۱۴) که در این صورت روایت صحیحه می‌باشد. روایتی است که امام رضا (ع) فرمودند ابن فضال جلیل‌القدر و بلندمرتبه می‌باشد و در نقل روایات زاهد و با ورع و ثقه است. (طوسی، بی‌تا، الف: ۱۲۴). به هر حال اگر عبدالله بن بکیر و بن فضال امامی نباشند، به طور قطع ثقه هستند و روایات‌شان پذیرفته می‌شود.

معنای روایات با توجه پرسش مطرح، بر دو امر مهم بیان شده است: ۱. مجوس، اهل کتاب می‌باشد. ۲. در حدود و دیات تابع اهل کتاب هستند. آیا مجوس تنها در حدود دیات همانند یهود و نصاری هستند؟ خیر، زیرا در روایت حصر وجود ندارد و همچنین جوابی که در روایت آمده با توجه پرسش مطرح شده، آمده و با عنایت بر آنکه اثبات یک حکم، نفی حکم غیر نمی‌کند، مفهوم حصر از این روایت فهمیده نمی‌شود. یعنی اثبات حکم حدود و دیات برای مجوسیان، سبب نفی سایر احکام اهل کتاب برای آن‌ها نمی‌شود.

۳. مُرسله اول واسطی

«مُحَمَّدُ بْنُ يَعْقُوبَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ يَحْيَى عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِي يَحْيَى الْوَاسِطِيِّ عَنْ بَعْضِ أَصْحَابِنَا قَالَ: سُئِلَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ عَنِ الْمَجُوسِ أَكَانَ لَهُمْ نَبِيٌّ فَقَالَ نَعَمْ أَمَا بَلَغَكَ كِتَابُ رَسُولِ اللَّهِ (ص) إِلَى أَهْلِ مَكَّةَ أَسْلِمُوا وَإِلَّا نَابِذُكُمْ بِحَرْبٍ فَكَتَبُوا إِلَى النَّبِيِّ (ص) - أَنْ خُذْ مِنَّا الْحِزْيَةَ وَدَعْنَا عَلَى عِبَادَةِ الْأَوْثَانِ فَكَتَبَ إِلَيْهِمُ النَّبِيُّ (ص) إِنِّي لَسْتُ أَخُذُ الْحِزْيَةَ إِلَّا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ فَكَتَبُوا إِلَيْهِ يُرِيدُونَ بِذَلِكَ تَكْذِيبَهُ زَعَمْتَ أَنَّكَ لَا تَأْخُذُ الْحِزْيَةَ إِلَّا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ ثُمَّ أَخَذْتَ الْحِزْيَةَ مِنْ مَجُوسٍ هَجَرَ فَكَتَبَ إِلَيْهِمْ رَسُولُ اللَّهِ (ص) أَنَّ الْمَجُوسَ كَانَ لَهُمْ نَبِيٌّ فَقَتَلُوهُ وَكِتَابَ أَخْرَفُوهُ أَتَاهُمْ نَبِيُّهُمْ بِكِتَابِهِمْ فِي اثْنِي عَشَرَ أَلْفَ جِلْدٍ ثَوْرٍ» (كلینی، ۱۴۰۷: ۵۶۷/۳).

«از امام صادق (ع) درباره مجوس پرسیده شد که آیا آنان پیامبری داشته‌اند؟ حضرت در پاسخ فرمودند: بله، مگر نمی‌دانی زمانی که پیامبر اسلام (ص) به اهل مکه نامه نوشت و آنان را به اسلام دعوت کرد و هشدار داد که در صورت عدم پذیرش، آماده جنگ باشند؟ اهل مکه در پاسخ نوشتند: از ما جزیه بگیر و ما را بر آئین بت پرستی خودمان باقی بگذار. پیامبر در پاسخ فرمود: من تنها از اهل کتاب جزیه می‌گیرم. اهل مکه بار دیگر نوشتند - و با این پاسخ قصد داشتند پیامبر را دروغگو جلوه دهند - اگر تنها از اهل کتاب جزیه می‌گیری، پس چرا از مجوسیان «هَجَرَ» جزیه دریافت کرده‌ای؟ پیامبر اسلام در پاسخ نوشت: مجوس پیامبری داشتند که او را به قتل رساندند و کتابی داشتند که آن را سوزاندند. پیامبرشان کتاب را بر دوازده هزار پوست گاو برای آنان آورده بود».

از نظر سند، روایت به دلیل مُرسله بودن، ضعیف می‌باشد؛ زیرا در انتهای سلسله اسناد روایت تعبیر «بعض اصحابنا» بیان شده است. مدلول روایت می‌فهماند که از نظر رسول‌الله (ص) زرتشتیان اهل کتاب هستند و دارای پیامبر و کتاب الهی بوده؛ ولی به دلیل آتش زدن کتاب‌شان و کشتن پیامبرشان، کتاب‌شان موجود نیست، از همین رو دیگران گمان می‌کنند که آن‌ها اهل کتاب محسوب نمی‌شوند. همچنین می‌توان از تعلیلی که رسول‌الله (ص) ذکر فرمودند، استفاده عموم کرد^۲ و هرگاه برای یک قومی پیامبر و کتاب الهی احراز شود، آن قوم را اهل کتاب دانست.

از دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای (ره)، با توجه به کاربرد واژه «الکتاب» در احادیث درباره کتاب مجوس و نیز استعمال عنوان «اهل الکتاب» در مورد خود آنان، هیچ دلیلی برای محدود دانستن این اصطلاحات به تورات، انجیل و پیروان آن دو باقی نمی‌ماند (خامنه‌ای، ۱۴۱۷ق: ۱۱).

۴. مُرسله دوم واسطی

«مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ بِإِسْنَادِهِ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِي يَحْيَى الْوَاسِطِيِّ قَالَ: سُئِلَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ (ع) عَنِ الْمَجُوسِ فَقَالَ كَانَ لَهُمْ نَبِيٌّ قَتَلُوهُ وَكِتَابَ أَخْرَفُوهُ أَتَاهُمْ نَبِيُّهُمْ بِكِتَابِهِمْ فِي اثْنِي عَشَرَ أَلْفَ جِلْدٍ ثَوْرٍ وَكَانَ يُقَالُ لَهُ جَامَاسُثُ» (طوسی، ۱۴۰۷: ۱۷۵/۶).

تحلیل فقهی ملاک‌های صدق عنوان «اهل کتاب» بر ادیان غیر مشهور در متون اسلامی... (کرتی خورگو و مقدادی داودی) ۱۰۹

«از ابی یحیی واسطی روایت شده است که گفت: از امام صادق (ع) از مجوس سوال شد، حضرت فرمود: آنان پیامبری داشتند که او را کشتند و کتابی داشتند که آن را به آتش کشیدند. پیامبر آن‌ها برایشان کتابی آورد که در دوازده هزار پوست گاو بود و به آن جاماسب گفته می‌شد.»

این روایت نیز به دلیل مُرسله بودن از نظر سند ضعیف است؛ زیرا در ابتدای سلسله اسناد از شیخ طوسی تا معصوم (ع) ناقص می‌باشد. معنای روایت آن است که زرتشتیان از نظر امام صادق (ع)، اهل کتاب محسوب می‌شوند.

۵. مرسله صدوق

«الْمَجُوسُ تَوَخَّذُ مِنْهُمْ الْحِزْبَةُ لِأَنَّ النَّبِيَّ (ص) قَالَ سَتُوا بِهِمْ سُنَّةَ أَهْلِ الْكِتَابِ وَكَانَ لَهُمْ نَبِيٌّ اسْمُهُ دَامَاسْتُ فَقَتَلُوهُ وَكِتَابٌ يُقَالُ لَهُ جَامَاسْتُ - كَانَ يَقَعُ فِي اثْنَيْ عَشَرَ أَلْفَ جِلْدٍ ثَوْرٍ فَحَرَّقُوهُ» (ابن بابویه، ۱۳۶۷: ۲/ ۵۳-۵۴)؛ در وسائل این روایات از امام باقر (ع) نقل شده است «مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ قَالَ» (حرعاملی، ۱۴۰۹: ۱۵/ ۱۲۷).

صدوق روایت کرده است که: «از مجوس جزیه گرفته می‌شود؛ زیرا پیامبر (ص) فرمودند: همچون اهل کتاب با آنان رفتار کنید، آنان پیامبری داشتند به نام داماسب که او را کشتند و کتابی داشتند که به آن جاماسب می‌گفتند. آن کتاب در دوازده هزار پوست گاو بود که آن را آتش زدند.»

این روایت به دلیل ارسال در سند، ضعیف است؛ اما مدلول روایت با توجه تعبیر نبوی به «سَتُوا بِهِمْ سُنَّةَ أَهْلِ الْكِتَابِ» زرتشتیان را اهل کتاب دانسته و همان احکام اهل کتاب بر زرتشتیان بار می‌شود.

۶. روایت اصبع بن نباته

«وَفِي الْمَجَالِسِ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ الْحَسَنِ الْقَطَّانِ وَ عَلِيِّ بْنِ أَحْمَدَ بْنِ مُوسَى الدَّقَاقِ وَ مُحَمَّدِ بْنِ أَحْمَدَ السَّنَائِيِّ كُلِّهِمْ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ يَحْيَى بْنِ زَكَرِيَّا عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْعَبَّاسِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَبِي السَّرِيِّ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ يُونُسَ عَنْ سَعْدِ بْنِ طَرِيفٍ عَنِ الْأَصْبَغِ بْنِ نُبَاتَةَ أَنَّ عَلِيًّا (ع) قَالَ عَلَى الْمَنْبَرِ سَلُونِي قَبْلَ أَنْ تَفْقِدُونِي فَقَامَ إِلَيْهِ الْأَشْعَثُ فَقَالَ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ كَيْفَ تَوَخَّذُ الْحِزْبَةَ مِنَ الْمَجُوسِ - وَلَمْ يُنْزَلْ عَلَيْهِمْ كِتَابٌ وَلَمْ يُبْعَثْ إِلَيْهِمْ نَبِيٌّ فَقَالَ بَلَى يَا أَشْعَثُ قَدْ أُنْزِلَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ كِتَابًا وَ بَعَثَ إِلَيْهِمْ نَبِيًّا الْحَدِيثُ» (ابن بابویه، ۱۳۷۶: ۳۴۱-۳۴۳).

«اصبع بن نباته روایت می‌کند که حضرت علی (ع) بر منبر فرمود: «از من بپرسید پیش از آنکه مرا نیابید.» در این هنگام، اشعث بن قیس برخاست و گفت: ای امیر مؤمنان، چگونه از مجوس جزیه گرفته می‌شود، در حالی که نه کتابی بر آنان نازل شده و نه پیامبری برایشان مبعوث شده است؟ حضرت در پاسخ فرمود: آری ای اشعث، خداوند برای آنان هم پیامبری فرستاده و هم کتابی نازل کرده است.»

این روایت از نظر سند ضعیف است؛ زیرا احمد بن یحیی بن زکریا، محمد بن عباس، محمد بن ابی‌السری و احمد بن عبدالله بن یونس، همگی مجهول‌اند و در منابع رجالی توثیق یا توصیفی درباره آنان ذکر نشده است. از حیث دلالت، روایت به برخورداری مجوس از کتاب آسمانی و در نتیجه، اهل کتاب بودن آنان تصریح دارد. با این حال، از دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای (ره)، با توجه به پذیرش مضمون دو روایت اخیر، یعنی مرسله صدوق و روایت اصبح، از سوی فقهای شیعه — به‌ویژه در مسئله مجوس — ضعف سندی این دو روایت به اعتبار و قابلیت استناد به مضمون آن‌ها زیانی وارد نمی‌کند (خامنه‌ای، ۱۴۱۷: ۱۲).

۷. مرسله مفید

«مُحَمَّدُ بْنُ مُحَمَّدٍ الْمُفِيدُ فِي الْمُفْنَعَةِ عَنْ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ (ع) أَنَّهُ قَالَ: الْمَجُوسُ إِنَّمَا أُحْضُوا بِالْيَهُودِ وَ النَّصَارَى فِي الْحَرْزِيَةِ وَ الدِّيَاتِ لِأَنَّهُ قَدْ كَانَ لَهُمْ فِيمَا مَضَى كِتَابٌ» (مفید، ۱۴۱۳: ۲۷).
 شیخ مفید در مقنعه از امیرالمؤمنین (ع) روایت کرده که فرمود: «زرتشتیان فقط در جزیه و دیات به یهود و نصاری ملحق می‌شوند؛ چون زرتشتیان در گذشته، دارای کتاب بوده‌اند».

این روایت به دلیل مرسل بودن، از حیث سند ضعیف است. ظاهر آن دلالت دارد که زرتشتیان صرفاً در احکام جزیه و دیات به اهل کتاب ملحق می‌شوند؛ زیرا این الحاق با ادات حصر «إنما» بیان شده و حصر نیز دارای مفهوم است. با این حال، تعلیل مذکور در پایان روایت، از اهل کتاب بودن زرتشتیان حکایت دارد. جمع میان این تعلیل و اختصاص الحاق آنان به دو حکم جزیه و دیات، نیازمند بررسی و تتبعی مستقل و دقیق است که از موضوع این نوشتار خارج است.

۸. روایت علی بن علی بن دعبل

«الْحَسَنُ بْنُ مُحَمَّدٍ الطُّوسِيُّ فِي مَجَالِسِهِ عَنْ أَبِيهِ عَنْ هَلَالِ بْنِ مُحَمَّدٍ الْحَقَّارِ (مجهول) عَنْ إِسْمَاعِيلَ بْنِ عَلِيٍّ الدَّعْبَلِيِّ (امامی ضعیف) عَنْ عَلِيِّ بْنِ عَلِيٍّ بْنِ دَعْبَلٍ أَخِي دَعْبَلِ بْنِ عَلِيٍّ (مجهول) عَنْ عَلِيِّ بْنِ مُوسَى الرِّضَا عَنْ أَبِيهِ عَنْ آبَائِهِ عَنْ عَلِيٍّ بْنِ الْحُسَيْنِ (ع) أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ (ص) قَالَ: سَنُؤَا بِهِمْ سُنَّةَ أَهْلِ الْكِتَابِ يَعْنِي الْمَجُوسَ» (طوسی، ۱۳۷۶: ۳۵۶).

فرزند شیخ به سندش، از علی بن موسی الرضا (ع) از پدرش از پدران‌ش از علی بن حسین (ع) روایت کرده که رسول‌الله (ص) فرمودند: «با آنان به سنت اهل کتاب رفتار کنید، یعنی زرتشت».
 روایت ابن دعبل، به دلیل مجهول بودن هلال بن محمد حقار و علی بن علی بن دعبل، از حیث سند ضعیف است. با این حال، اطلاق روایت دلالت دارد که زرتشتیان به‌طور مطلق در حکم اهل کتاب‌اند و تمامی احکام مترتب بر اهل کتاب، درباره آنان نیز جاری می‌شود.

از مجموع روایات این باب چنین به دست می‌آید که روایات دالّ بر اهل کتاب بودن زرتشتیان، از حدّ خبر واحد فراتر رفته و به حدّ استفاضه رسیده‌اند. استفاضه این روایات و توافق آن‌ها در مضمون، ضعف سندی برخی از آن‌ها را جبران می‌کند؛ افزون بر آنکه در میان این روایات، دو روایت معتبر نیز وجود دارد. مدلول کلی این دسته از روایات آن است که زرتشتیان اهل کتاب محسوب می‌شوند و احکام اهل کتاب بر آنان مترتب می‌گردد. البته در موثقه سماعه و مرسله شیخ مفید، به طور خاص، از الحاق زرتشتیان به اهل کتاب در احکام جزیه، حدود و دیات سخن گفته شده است. هرچند در مرسله شیخ مفید، با استفاده از ادات حصر «إِنَّمَا»، احکام زرتشتیان به موارد یادشده محدود شده و مقتضای مفهوم حصر، نفی سایر احکام اهل کتاب از آنان است، با ملاحظه موثقه زرار و دیگر روایات مطلق این باب، نمی‌توان به این مفهوم ملتزم شد؛ از این رو، باید از ظهور حصر رفع ید کرد یا آن را ناظر به احکام مورد ابتلا در مقام بیان دانست. در نتیجه، حاصل مجموع روایات آن است که زرتشتیان — که در روایات و متون فقهی از آنان با عنوان «مجوس» یاد شده است — اهل کتاب محسوب می‌شوند و احکامی مانند جزیه، حدود و دیات اهل کتاب درباره آنان نیز جاری است.

۳-۲. روایت صابئان

پیرامون مذهب صابئان با توجه به تتبع نگارنده، تنها روایت مفصل بن عمر وجود دارد که به بیان ذیل است:

«الْحُسَيْنُ بْنُ حَمْدَانَ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِسْمَاعِيلَ وَ عَلِيِّ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ الْحَسَنِيِّ، عَنْ أَبِي شُعَيْبٍ مُحَمَّدِ بْنِ نَصْرِ، عَنْ عُمَرَ بْنِ الْفَرَاتِ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْمُفَضَّلِ، عَنِ الْمُفَضَّلِ بْنِ عُمَرَ ... قَالَ الْمُفَضَّلُ: فَقُلْتُ: يَا مَوْلَايَ فَلِمَ سَمَّيَ الصَّابِئُونَ الصَّابِئِينَ؟ فَقَالَ (ع): يَا مُفَضَّلُ إِنَّهُمْ صَبَّوْا إِلَى تَعْطِيلِ الْأَنْبِيَاءِ وَ الرُّسُلِ، وَ الْمَلِكِ وَ الشَّرَائِعِ، وَ قَالُوا: كُلُّ مَا جَاءُوا بِهِ بَاطِلٌ، ... فَهُمْ بِلَا شَرِيعَةٍ وَ لَا كِتَابٍ وَ لَا رَسُولٍ، وَ هُمْ مُعْطَلَةُ الْعَالَمِ» (حلی، ۱۴۲۱: ۴۳۳-۴۳۸).

«مفضل از امام صادق (ع) نقل می‌کند به آن حضرت عرضه داشتم: مولای من، چرا صابئان را صابئان می‌نامند؟ فرمود: از آن جهت که آنان به تعطیل انبیاء و رسولان و ادیان و شرایع متمایل شدند و گفتند هرچه اینان آورده‌اند، باطل است ... آن‌ها شریعت و پیامبر و کتاب آسمانی ندارند ...».

روایت به دلیل مجهول بودن اسناد روایت به غیر از مفضل بن عمر، ضعیف است. مدلول روایت بر کتابی نبودن صابئان است. به دلیل ضعف سند، به این مضمون آن اعتنایی نمی‌شود.

از منظر آیت الله خامنه‌ای (ره)، با توجه به آیات قرآن و روایات موجود، واژه «الکتاب» در اصطلاح‌شناسی قرآنی و حدیثی و نیز در عرف متشرعان صدر اسلام تا زمان امامان معصوم (ع)، به

هر نوع کتاب آسمانی گفته می‌شد. بنابراین هیچ دلیلی وجود ندارد که مفهوم «الکتاب» یا «اهل الکتاب» را صرفاً به تورات، انجیل یا پیروان آن دو محدود کنیم. شاهد این دیدگاه، تعلیل پیامبر اسلام (ص) در روایت واسطی است که در آن، فلسفه دریافت جزیه از مجوس چنین بیان شده: «زیرا آنان پیامبر و کتاب آسمانی داشتند.» از این تعلیل استفاده می‌شود که هر گروهی که دارای کتاب آسمانی باشد، مشمول حکم اهل الکتاب خواهد بود. روشن است که کتاب مجوس نه تورات بوده و نه انجیل و همچنین کتابی شریعت‌آور یا حامل دین جدید نیز نبوده است؛ باین حال، از نظر شارع، آنان اهل الکتاب محسوب شده‌اند (خامنه‌ای، ۱۴۱۷: ۱۳).

خلاصه مطلب در قسمت روایات نسبت به زرتشتیان به این بیان می‌باشد که روایات در این زمینه به حد استفاضه رسیده و از خبر واحد فراتر رفته است؛ ازاین‌رو از ضعف سند برخی از آن‌ها چشم‌پوشی می‌شود و دو روایت معتبر نیز در این باره وجود دارد. مدلول کلی روایات بر کتابی بودن زرتشتیان و اجرای احکام اهل کتاب (جزیه، دیات و حدود) بر آنان دلالت دارد. هرچند در مرسله مفید با تعبیر «إنما» حکم به این موارد محدود شده، ولی موثقه زراره این مفهوم حصر را بی‌اعتبار می‌سازد. نیز در روایت واسطی، پیامبر (ص) فلسفه دریافت جزیه از مجوس را داشتن پیامبر و کتاب آسمانی دانسته‌اند که نشان می‌دهد هر گروه دارای کتاب آسمانی، اهل کتاب محسوب می‌شود و این عنوان ویژه تورات و انجیل نیست. همچنین در بحث صابئان، تنها روایت موجود در این باره، روایت مفضل بن عمر از امام صادق (ع) است که به دلیل مجهول بودن راویان غیر از مفضل، ضعیف شمرده می‌شود. مدلول این روایت، صابئان را فاقد کتاب، شریعت و پیامبر معرفی می‌کند، اما به سبب ضعف سند، از آن صرف‌نظر می‌گردد و ادله قرآنی که صابئان را در کنار یهود، نصاری و مجوس ذکر کرده است، بر آن مقدم داشته می‌شود. از منظر آیت‌الله خامنه‌ای (ره)، واژه «الکتاب» در قرآن و روایات، هر کتاب آسمانی را دربرمی‌گیرد و به تورات و انجیل محدود نمی‌گردد.

نتیجه‌گیری

بررسی فقهی ملاک‌های صدق عنوان «اهل کتاب» بر پیروان ادیان غیر مشهور، به‌ویژه زرتشتیان و صابئان، نشان می‌دهد که مجموعه ادله قرآنی، روایی و فقهی با توسعه مفهومی عنوان اهل کتاب سازگار است. بر این اساس، ملاک اصلی در صدق این عنوان، برخورداری یک آیین از کتابی آسمانی و منتسب به پیامبری الهی است، نه ذکر نام خاص آن دین در نصوص شرعی. درباره زرتشتیان، دیدگاه مشهور، بلکه مورد اتفاق فقها، بر اهل کتاب بودن آنان استوار است. مهم‌ترین مستندات این دیدگاه عبارت‌اند از: نخست، استفاضه روایات این باب که از حدّ خبر واحد فراتر رفته و می‌تواند ضعف سندی برخی از آن‌ها را جبران کند؛ دوم، وجود دو روایت معتبر در میان

تحلیل فقهی ملاک‌های صدق عنوان «اهل کتاب» بر ادیان غیر مشهور در متون اسلامی... (کرتی خورگو و مقدادی داودی) ۱۱۳

این روایات؛ سوم، موثقه زراره و دیگر روایات مطلق که مانع از تمسک به مفهوم حصر در مرسله شیخ مفید می‌شوند؛ و چهارم، تعلیل نبوی نقل شده در روایت واسطی که مبنای اخذ جزیه را بر خوررداری از پیامبر و کتاب آسمانی معرفی می‌کند، بدون آنکه این ملاک را به تورات و انجیل اختصاص دهد. بنابراین، عنوان اهل کتاب بر زرتشتیان صدق می‌کند و احکام شرعی مترتب بر اهل کتاب درباره آنان نیز جریان می‌یابد.

در خصوص صابنان، تنها روایت مخالف، روایت ضعیف مفضل بن عمر است که آنان را فاقد کتاب آسمانی و پیامبر معرفی می‌کند. این روایت، افزون بر ضعف سند، در برابر آیات سه‌گانه قرآن کریم — بقره: ۶۲، مائده: ۶۹ و حج: ۱۷ — قرار دارد که صابنان را در کنار یهودیان، مسیحیان و مجوس ذکر کرده‌اند. از این رو، نمی‌توان بر پایه چنین روایتی، غیرکتابی بودن صابنان را اثبات کرد. بر همین اساس، دیدگاه راجح که از سوی شماری از مفسران و فقیهان متأخر، از جمله علامه طباطبائی، آیت‌الله مکارم شیرازی، آیت‌الله منتظری و آیت‌الله خامنه‌ای (ره)، تقویت شده، بر اهل کتاب بودن صابنان تأکید دارد.

در این میان، رویکرد آیت‌الله خامنه‌ای (ره) درباره ملاک‌های صدق عنوان اهل کتاب بر سه محور اساسی استوار است:

توسعه مفهومی «الکتاب» در قرآن کریم: مقصود از کتاب، هر کتاب آسمانی منتسب به پیامبری الهی است و این مفهوم به تورات و انجیل اختصاص ندارد.

اعتبار ادعای پیروان ادیان درباره باورهای دینی خود: بنا بر سیره و قاعده عقلایی، ادعای پیروان یک دین درباره کتاب، پیامبر و اعتقادات آن آیین پذیرفته می‌شود، مگر آنکه دلیل شرعی معتبری بر رد آن وجود داشته باشد.

توجه به متون دینی موجود صابنان: آثاری مانند «گنزا ربّاً» یا «کنزاً رباً» دارای مضامین توحیدی‌اند و از پیوند این آیین با حضرت یحیی (ع) حکایت می‌کنند؛ امری که می‌تواند مؤید انتساب صابنان به یک شریعت الهی باشد. بر این پایه، ملاک نهایی صدق عنوان «اهل کتاب»، بر خوررداری از کتابی آسمانی و منتسب به پیامبری الهی است؛ انتسابی که می‌تواند بر اساس ادعای پیروان آن آیین و با اتکا به سیره عقلایی احراز شود، مشروط بر آنکه دلیل شرعی معتبری برخلاف آن وجود نداشته باشد. در نتیجه، یهودیان، مسیحیان، زرتشتیان و صابنان در زمره اهل کتاب قرار می‌گیرند و در صورت انعقاد پیمان ذمه و پرداخت جزیه، از حقوق و حمایت‌های اجتماعی و شهروندی مقرر برای اهل ذمه در حکومت اسلامی برخوردار می‌شوند.

پی‌نوشت‌ها

۱. «اِقَانِیم» اشاره است به تثلیث نصاری یعنی: اب و ابن و روح القدس.
۲. همانند الخمر حرام، لانه مسکر؛ در اصطلاح اصول، تعبیر به عموم تعلیل می‌شود.

منابع

۱. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۶۷ش). من لا یحضره الفقیه. ترجمه غفاری، علی اکبر و غفاری، محمد جواد و بلاغی، صدر. تهران: نشر صدوق.
۲. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۱۳ق). من لا یحضره الفقیه. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۳. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۷۶ش). الأمالی. تهران: کتابچی.
۴. اسکافی، ابن جنید، محمد بن احمد کاتب بغدادی (۱۴۱۶ق). مجموعه فتاوی ابن جنید. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۵. اصفهانی، فاضل هندی، محمد بن حسن (۱۴۱۶ق). کشف اللثام و الإبهام عن قواعد الأحكام. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۶. اصفهانی، مجلسی دوم، محمد باقر بن محمد تقی (۱۴۰۶ق). ملاذ الأخیار فی فهم تهذیب الأخبار. قم: انتشارات کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی.
۷. بحرانی، آل عصفور، یوسف بن احمد بن ابراهیم (۱۴۰۵ق). الحدائق الناضرة فی أحكام العترة الطاهرة. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۸. حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ق). وسائل الشیعة. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۹. حلی، حسن بن سلیمان بن محمد (۱۴۲۱ق). مختصر البصائر. قم: مؤسسة النشر الإسلامی.
۱۰. حلی، حسن بن علی بن داود (۱۳۸۳ق). رجال ابن داود. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۱۱. حلی، علامه، حسن بن یوسف بن مطهر اسدی (۱۴۲۰ق). تحریر الأحكام الشرعية علی مذهب الإمامیة. قم: مؤسسه امام صادق (ع).
۱۲. حلی، علامه، حسن بن یوسف بن مطهر اسدی (۱۴۱۴ق). تذکرة الفقهاء. قم: مؤسسه آل البيت (ع).
۱۳. حمزة بن علی ابن زهره حلبی (۱۴۱۷ق). غنية النزوع. قم: مؤسسة الامام الصادق (ع).
۱۴. خامنه‌ای، سید علی بن جواد حسینی (۱۴۱۷ق). کاوشی در حکم فقهی صابنان. قم: مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت (ع).
۱۵. سبزواری، سید عبد الأعلى (۱۴۱۳ق). مهذب الأحكام. قم: مؤسسه المنار.
۱۶. شیرازی، ناصر مکارم (۱۴۲۴ق). کتاب النکاح. قم: انتشارات مدرسه امام علی بن ابی طالب (ع).
۱۷. طباطبایی، محمدحسین (۱۳۹۰ق). المیزان فی تفسیر القرآن. بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
۱۸. طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. تهران: ناصر خسرو.
۱۹. طوسی، ابو جعفر، محمد بن حسن (۱۴۰۷ق). الخلاف. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۲۰. طوسی، محمد بن حسن (بی تا الف). الفهرست. نجف: المكتبة الرضویة.
۲۱. طوسی، محمد بن حسن (۱۴۲۷ق). رجال. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۲۲. طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۴ق). الأمالی، قم: دار الثقافة.
۲۳. طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۷ق). تهذیب الأحكام تهران: دار الکتب الإسلامیة.
۲۴. طوسی، محمد بن حسن (بی تا). التبیان فی تفسیر القرآن. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۲۵. عاملی، کرکی، محقق ثانی، علی بن حسین (۱۴۱۴ق). جامع المقاصد فی شرح القواعد. قم: مؤسسه آل البيت (ع).

۲۶. عمیدی، سید عمید الدین بن محمد اعرج حسینی (۱۴۱۶ق). کنز الفوائد في حل مشكلات القواعد. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۲۷. حلبی، ابن زهره، حمزة بن علی حسینی (۱۴۱۷ق). غنية النزوع إلى علمي الأصول و الفروع. قم: مؤسسه امام صادق (ع).
۲۸. قمی، علی بن ابراهیم (۱۳۶۳ق). تفسیر القمی. قم: دار الکتاب.
۲۹. کشی، ابو عمرو، محمد بن عمر بن عبد العزیز (بی‌تا). رجال الکشی (مع تعلیقات المیر داماد). قم: مؤسسه آل‌البیت (ع).
۳۰. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق). الکافی. تهران: دار الکتب الإسلامیة.
۳۱. مرکز فرهنگ و معارف قرآن (۱۳۸۲). دایرة المعارف قرآن کریم. قم: بوستان کتاب.
۳۲. مفید، محمد بن محمد بن نعمان عکبری (۱۴۱۳ق). المقنعة. قم: کنگره جهانی هزاره شیخ مفید.
۳۳. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۱). تفسیر نمونه. تهران: دار الکتب الإسلامیة.
۳۴. نجف‌آبادی، حسین علی منتظری (۱۴۰۹ق). دراسات في ولاية الفقيه و فقه الدولة الإسلامیة. قم: نشر تفکر.
۳۵. نجفی، صاحب الجواهر، محمد حسن (۱۴۰۴ق). جواهر الکلام في شرح شرائع الإسلام. بیروت: دار إحياء التراث العربي.
۳۶. یزدی، مرتضی بن عبد الکریم حائری (۱۴۲۶ق). شرح العروة الوثقی. قم: دفتر انتشارات اسلامی
- مقالات**
۳۷. اخوان، منیره (۱۳۹۵). حقوق اقلیت ها در حقوق بین الملل و جمهوری اسلامی ایران، پژوهش‌نامه حقوق بشری. (۴): ۷۰-۴۷.
۳۸. فریدی حسن، محمدزاده رهنی (۱۳۸۸). بررسی مبانی فقهی احوال شخصیت اقلیت‌های دینی از دیدگاه فقه و حقوق موضوعه. فصلنامه تخصصی فقه و تاریخ تمدن. (۲۰): ۱۰۷-۱۲۸.